

Petráň, Josef

Středověká řemesla v dějinách hmotné kultury

Archaeologia historica. 1983, vol. 8, iss. [1], pp. 27-40

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139441>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Středověká řemesla v dějinách hmotné kultury

JOSEF PETRÁŇ

Když se podíváme na metody a výsledky historiků při studiu řemeslné výroby ve středověku, je zřejmé, že tu jsou ještě mnohé prameny málo dotčené bádáním, ale i takové potenciální prameny, které již zdánlivě vyčerpány byly, například v kategorii pramenů písemných, avšak z hlediska dějin hmotné kultury ještě mohou vypovídat. Převažující hospodářsko-sociální aspekt při studiu městského prostředí a řemesel ponechával stranou některé pramenné údaje, jež při vhodné interpretaci mohou objasnit závažné technologicko-kulturní stránky výroby i spotřeby. Z aspektu studia dějin hmotné kultury, který je dostatečně široký, nacházíme různá data dříve pomíjená i v tak běžných písemných pramenech jako jsou městské knihy a rejstříky.¹ Váha takových potenciálních pramenů je ovšem jiná tam, kde máme dostatek písemných pramenů s postačující vypovídací schopností, a jiná opět tam, kde heuristická základna je velice omezená. Z rozvíjených metod slibují výsledky např. aplikace postupů sémiotických aj.

Větší měrou se písemné prameny pro studium feudálních řemesel objevují až od druhé poloviny 14. století, kdy se již výrobní skladba ustálila ve specializaci. Postupujeme-li časově nazpět, heuristická základna se zužuje a přesouvá těžiště z pramenů písemných do kategorie zdrojů nepsaných. Platí to o studiu řemeslné výroby ve 13. století, které je klíčové z hlediska druhé děly práce, neboť se tehdy odlišilo zejména městské řemeslo od prvovýroby a vytvořily se nové vztahy tržní. Problémy studia služebných osad v okolí hradských center a forensních míst před lokacemi, stejně jako klášterních osad s řemeslnou výrobou lze řešit s pomocí interpretace výsledků archeologických výzkumů, jak ukazují práce Třeštíkovy zabývající se obdobím od 9. do 12. století, nověji například významná studie M. Richtera o Hradištku, která má na zřeteli syntézu dějin hmotné kultury, na Slovensku statí D. Biálekové a R. Krajčoviče aj.² Z menší vypovídací schopnosti písemných pramenů vyplývají nesnáze bádání o důležitém zlomu ve vývoji feudální řemeslné výroby 13. století, hlavně v souvislosti postupující specializace řemesel v rámci autochtonního vývoje a přínosu kolonistů, problém vývoje řemesla na vsi a ve městě aj.³

Studium řemesla zhruba do poloviny 14. století u nás vyžaduje specifické zaměření metodické oproti mladším obdobím, pro něž máme relativně již dostatek pramenů písemných i nepsaných, kde pak lze úspěšně využívat i výsledků etnografického studia tzv. tradiční výroby. Bádání vyžaduje mezilaborovou koordinaci přízpusobenou heuristické základně. Cesta k syntéze je složitější a musí využívat i metod nepřímých a jejich poznatků o vývojových tendencích řemeslné výroby 15. století, metod retrospektivních a větší mírou logické dedukce. Což podtrhuje hypotetičnost závěrů. Práce na tomto poli bádání vyžaduje vzájemný respekt k metodám, který ještě před dvaceti lety nebýval zcela samozřejmý.

Dokud nenahradíme pojem dějin hmotné kultury jiným, příhodnějším, třeba přijmout určitou konvenci v chápání předmětu, tím spíše, že u nás nemáme integrované vymezení oboru, jako je tomu nejvýrazněji v Polsku, ale i jinde.⁴ Od 19. století bývalo studium dějin hmotné kultury spjato jednak s větví etnografie spíše popisného srovnávacího zaměření (hlavně Čeněk Zíbrt a skupina kolem Českého lidu s výrazně gotheinovským vlivem), jednak tradičně se studiem „starožitností“, hlavně národních a srovnávacích slovanských, pod jejichž střechou se rodila archeologie, památková teorie a péče i dějiny umění. Obojí zahrnovala dříve zejména praxe muzejní. První z větví brala zřetel spíše k národnímu zvykosloví a vyhledávala historické paralely lidové kultury každodenního života hlavně vesnického prostředí, druhá kladla větší důraz na studium památek se zřetelem k jejich výtvarným hodnotám a jejich uplatnění v kultuře každodenního života jako artefaktů uměleckého řemesla (průmyslu).

Důraz na pojetí kulturních dějin ve vztahu k životu hospodářskému a sociálnímu, který se ve druhé polovině 19. století uplatňoval hlavně vlivem metod Lamprechtových, našel u nás zprvu odezvu v předmětu kulturních dějin u Zikmunda Wintera a jiných historiků. Novými směry hospodářské a sociální historiografie v Německu a ve Francii bylo neseno jinak zaměřené — pokud máme na mysli problematiku společenského prostředí měst a řemesel — novější bádání Bedřicha Mendla, jehož vliv byl silný i na marxistickou historiografii padesátých a šedesátých let. Z aspektů hospodářskosociálních se věnuje otázkám řemesla hlavně Josef Janáček, který také spolu s jinými autory propracoval metody studia, jak je dnes známe.⁵ Z hlediska kulturních dějin a s důrazem na studium ikonografických pramenů přistoupili ke studiu těchto otázek historikové vedení Václavem Husou.⁶ Na nové metodické bázi zvýraznili historické zřetele etnografové, hlavně od šedesátých let.⁷ Vyzdvihli obecně kulturní aspekty vývoje tzv. tradiční výroby, což je pojem konvenční, podobně jako termín hmotná kultura. Sahají po pramenech ke kořenům lidové výroby a tvořivosti nejen z pozdního feudalismu, ale někdy až ze středověku. Jiné zřetele usměrňují bádání o dějinách techniky, jež si všímá spíše těch odvětví, v nichž lze sledovat výrazný technologický pokrok.⁸ Nelze pominout metodické přínosy bádání v oblasti dějin urbanismu a kulturních architektonických i technických památek. Neobyčejnou iniciativu v bádání i jeho organizaci však dnes vyvíjejí historičtí archeologové. Objevili možnosti rozšíření pramenné základny a dávají u nás potřebnou vědecko-organizační bázi pro mezilaborové studium dějin hmotné kultury. Tato forma, jak ukazují i výsledky publikované ve sbornících, jež vzešly z mezilaborových konferencí s pracovní atmosférou, vychází z daného stavu a možností. Zřetel k syntéze dějin hmotné kultury spojuje cíle bádání, jehož metody zůstávají nadále základem specifické svébytnosti a samostatnosti disciplín jež se ho účastní.

Bádání o řemeslech 14. a 15. století vypracovalo metody hlavně se zřetelem k hospodářsko-sociálnímu vývoji, které se opírají o kvantitativní ukazatele. Klasifikační schéma městských řemesel sestavil již takřka před sto lety (1886) K. Bücher když zkoumal sociální skladbu Frankfurtu nad Mohanem. I když se toto schéma v základu užívá, bývá přizpůsobeno dochovaným pramenům a konkrétní skladbě řemesel v rozdílných městech. Bücherovo schéma pozměnil již B. Mendl, podstatněji je pak upravili J. Janáček a J. Marek i další autoři.⁹ Tak postupují rovněž historikové polští, maďarští, němečtí, rakouští i jiní, a je to z hlediska badatelského nezbytné. Je s tím však spojena potíž: nejednotné schéma řemesel postrádá konvenci a znesnadňuje srovnávání výsledků. Komparativní studium naráží na rozdílné vymezení skupin řemesel, kdy například pasíří se jednou objevují ve skupině řemesel kovozařských, jindy

kožedělných nebo oděvních, tesaři bývají řazeni k řemeslům dřevozpracujícím nebo stavebním atd. Potíže vznikají při řazení oborů, které pracovaly s několika rozdílnými materiály (dřevo, kov, textil). Zvláštní problém je se zařazováním různých služeb nebo „učených řemesel“ v daném schématu.

Dosavadní klasifikace vesměs nepostihují úplnou skladbu a objem výroby podle odbytu, tak, jak se projevily v produktech na trhu jednotlivých měst. Příčina tkví v povaze písemných pramenů. Většinou jsou po ruce pro rozbor kvantitativních ukazatelů písemnosti berní evidence a úřední rejstříky, které sledují majetkoprávní poměry i jejich změny. Je dáno správou a jurisdikcí městskou, že si tyto prameny všimají nerovnoměrně různých skupin obyvatel, zpravidla se týkají majitelů domů ve městech, nikoli již podruhů mezi řemeslníky, často pomíjejí poměry na předměstích a úplně stranou ponechávají příměstské vesnice, které při komplexu hmotné kultury musíme zahrnout do výzkumu. Výsledky studia různých druhů pramenů bývají nesouměřitelné: jiný vzorek vytváří zpracování údajů z berních rejstříků, jiný rozbor trhových knih, kšaftů nebo inventářů.

Kritéria studia hmotné kultury se místy nepřekrývají s bádáním o hospodářské a sociální skladbě měst; stejné prameny mohou mít z různých aspektů rozdílné vypovídací schopnosti. Bereme v úvahu hledisko objemu výroby i spotřeby, sféru odbytu jak v místním, tak oblastním popřípadě celozemském trhu. Zároveň si však více všímáme náročnosti technologické i prostorové jednotlivých řemeslných provozů, toho, zda vyžadovaly vlastnictví domu a složitého technologického vybavení, byly vázány na vodní nebo jiné zdroje, suroviny, anebo jim stačil nevelký rozsah pracovních nástrojů v prostorově i surovinově nenáročném provozu (právě tato řemesla, provozovaná podruhy, častěji unikala evidenci v písemných pramenech). Bereme v úvahu i povahu policejních zásahů městských úřadů (samosprávy i vrchnosti), které mohou všelicos zajímavého prozradit o řemeslném provozu, reglementaci výroby cechovními korporacemi, jež nebyla ve všech odvětvích a neobjevuje se také synchronně v různých městech. Souvisí s tím i řemeslná výroba na předměstích a na vesnicích. Některá řemesla bývala z měst přímo vykazována za hradby hlavně s ohledem na hlučnost, obtěžování zápachem, nebo pro nebezpečí požáru apod. (hrnčířství, koželuzi, sladovny aj.), jiná zůstávala mimo město pro snadnější získávání surovin nebo pro příhodný zdroj vodní energie (železářská, sklářská výroba, mlýny aj.) i z tradice předlokačních aglomerací. Řemeslo někdy nepřekročilo rámec domácí práce a to v rozsahu, zdá se větším, než se předpokládá, a nebylo vázáno cechovním systémem, i když paralelně existovalo v cechovní podobě. Nezáleželo jen na složitosti výroby, ač samozřejmě odvětví technologicky náročná se dříve vyvíjela ve specializované formě (železářství, ale i hrnčířství aj.). Naopak řemesla s dosti jednoduchou technologií, např. pekařské, tvořila skupinu „silných“ cechovních řemesel.

Je zřejmé, že na utváření skladby městského cechovního řemesla měl podstatný vliv objem spotřeby. Při studiu vývoje středověkých řemesel z hlediska dějin hmotné kultury je proto třeba rozlišovat specializaci technologickou a specializaci odbytovou. U obou se rozdílně odráží hlavní kritérium vývoje hmotné kultury: dynamika inovací a produktivita. Tu se ukazuje, že u řemesel, která se v hojně míře vyskytují ve 14. a 15. století ve městech — proto bývají označována jako „silná“ podle počtu provozoven i cechů — byla určujícím stimulem spíše specializace odbytu než specializace vyplývající z inovací technologických.¹⁰ Platí to hlavně o odvětvích potravinářských a oděvních jako charakteristických „silných“ oborech pracujících pro místní trh. V tom se město zřejmě liší od předlokačních aglomerací s rozvinutou řemeslnou výrobou ne-

svobodných výrobců, kde profilujícími odvětvími (aspoň podle skladby zachytitelné archeologickými prameny a prameny písemnými) bývalo železářství spojené s kovářstvím, slévačství a výroba keramiky.¹¹ Tato odvětví podstatnou měrou formovala ekonomický profil sídlišť před rozvinutím tržních kontaktů, kde odbyt byl určován potřebami hradské společnosti, klášterů a zčásti další vesnickou populací. Tato odvětví se samozřejmě v lokačních městech vyskytují, postupným vývojem však — s výjimkou kovářství — nevešla mezi výrazné profilující „silná“ řemesla valné části našich měst ve feudálním období.

I když podmínkou druhé dělby práce, projevující se ve vzniku středověkých měst, byl v evropském měřítku rozvoj výrobních sil, v našich zemích, podobně jako jinde ve střední Evropě, byl při lokaci zřejmě přenesen systém rudimentární formy pozdějších „silných“ řemesel již hotový, i když zprvu bez organizační formy cechovní. Konečné slovo by tu mohli mít archeologové, kteří jediní mohou rozlišit rozdíly hmotné kultury ve sféře pracovních nástrojů a zvyklostí. V době, kdy se u nás skladba středověkých měst konstitovala v plně rozvinutý systém, byla již v té obecné vývojové fázi, aby stimuloval specializaci jejich „silných“ řemesel odbyt, který souvisel s urbanizací a rozšířením mechanismu místního trhu. Systém městské cechovní výroby, který se pak vyvinul a ustálil na dlouhou dobu jako málo dynamický „tradiční“ systém výroby, vyplynul z nového stupně urbanizace střední Evropy v obecném civilizačním pokroku. Urbanizace, která vzdalovala postupně stále větší část obyvatel podmínkám naturálního hospodářství a z něho vyplývající hmotné kultury. Města změnila demograficko-sociální poměry krajiny, vážala nejen obyvatele trvale v nich usedlé, měšťany, ale svou tržní funkcí přitahovala i zázemí vesnické. Lidé se stávali trvalými nebo občasnými konzumenty zboží prvořadé spotřeby (strava i oděv), které si buďto nemohli, nebo nemusili obstarat naturálně vlastní výrobou.

K nevelkému počtu vzpomenutých „silných“ městských řemesel náležela potravinářská odvětví: sladovníci, řezníci, pekaři, časem i perníkáři; dále hlavní odvětví oděvní: ševci, krejčí (ne ve všech městech), později kožešníci a po štěpení řemesel ve větších a středních městech koželuzi; a některá řemesla textilní (soukeníci) a kovodělná (kováři). V jejich cechovní skladbě 14. a 15. století byl charakteristický velký počet dílen, což odpovídalo malému objemu výroby jednotlivé provozovny. Také to je charakteristické pro „silná“ řemesla: růst spotřeby podmíněný urbanizací mohl uspokojovat jedině poměrně velký počet dílen s malým objemem výroby. To také bylo v daném výrobním systému podmínkou pro další specializaci odbytovou jednotlivých dílen v místech s větší frekvencí trhu, která vytváří bohatou mozaiku řemeslných povolání 14. a 15. století. Mnohé z uvedených základních odvětví, hlavně potravinářských a oděvních, mělo i po odštěpení dělbu práce paralelu v domácí nebo domácí výrobě. Na začátku lokačního období ještě dosti velká část populace byla zvyklá připravovat pokrm, placky a pak chleba, doma, podobně jako si ještě měšťan zpočátku vařil pivo, a to pak si uchoval jako právovárečnou výsadu, nebo si v rodinné dělbě práce hotovil oděv a nepotřeboval k tomu nezbytně řemeslné průpravy ani cechovní-živnostenského oprávnění. Jinak tomu bylo, když se paralelně konstitovalo specializované řemeslo jako znamení toho, že středověký městský výrobní systém se již plně stabilizoval (nemusilo tomu být hned a všude v lokační fázi; to rovněž může ukázat archeologický výzkum). Toto řemeslo se záhy ohraničuje v tržní sféře cechovním monopolem. Původ musíme hledat, jak již bylo řečeno, nikoli v podmínkách technologických inovací v autochtonním vývoji střední Evropy, ale v růstu konzumu na bázi nově vytvořeného urbanizačního stadia, při jeho demografických i sociálních pomě-

rech, frekvenci trhu a stoupajícím významu peněžních vztahů pro styk města a vesnice.

Prvořadý vliv odbytu na řemeslnou specializaci můžeme sledovat v několika ukazatelech. Především v rozdílném stupni specializace ve městech s různou frekvencí trhu. V menších městech se ještě na začátku 16. století např. oděvní odvětví ševcovské neoddělilo od kožedělných řemesel a ševci obstarávali řadu úkonů od vydělávání a barvení koží po výrobu různých oděvních částí aj.¹² Velká města pro to měla specializovaná odvětví.¹³ Vliv na specializaci oděvních odvětví měla vyvíjející se kultura odívání jako výraz životní úrovně různých sociálních skupin, která působila od 13. století na vznik módy a rozlišení svátečního, obřadního a jiného oděvu v diferencovaných prostředích společnosti. Velká města užívala řemesla specializovaná na jednotlivé části oděvu v takto diferencované kultuře odívání, menší nejvýš universální ševce a krejčí, popřípadě kožešníky.¹⁴

V novém urbanistickém prostředí se změnila i skladba stravy v souvislosti s organizací zásobování při vzniku potravinářských řemesel. Takřka každý měšťan choval domácí zvířectvo, avšak nebyl samozásobitelem zejména hovězím masem, které nakupoval z masných krámů. Postupně se masné krámy rozšířily i na vesnice.¹⁵ I kdyby objem produkce hovězího masa postačoval naturální spotřebě, nemohl vést k plynulému samozásobení měšťanských ani vesnických domácností bez zprostředkovatelské úlohy řeznických živností. Hovězí kus dorůstal jateční velikosti průměrně tři roky, pak ovšem dával více masa než bylo možno zkonsumovat v domácnosti aniž by se časem zkazilo. Masné krámy byly pro výsek hovězího masa zařízením nezbytným, podobně jako pekařské lavice pro zásobování různých sociálních skupin města i příchozích trhovců čerstvým pečivem. Žádný z řemeslníků vyrábějících zboží prvořadé spotřeby, které rychle podléhalo zkáze, a to platí o všech potravinářských řemeslech, nemohl v daných podmínkách objem výroby zvětšit už proto, že musil sám prodat to, co vyrobil. Nebylo tu obchodního mezičlánku, s výjimkou pivovarnictví.

Systém vytvářející se zprvu jako ekonomická nezbytnost, si udržel rozhodující funkci odbytové specializace, regulován cechy. Další odbytová specializace, hlavně ve větších městech, neměla valného vlivu na technologickou stránku výroby. Tak rozlišení huntýřů, odbornou profesí totožných s řezníky, vyjadřuje pouze omezení živnostenských práv při zvláštní ekonomické funkci huntýřů, kteří měli dovozem doplňovat zásobu masa v době konání výsadních trhů, kdy se nárazově zvýšil konzum díky přílivu trhovců. Pro trhové dny platila i jiná ustanovení o potravinářských řemeslech například v cechovních statutech pekařů o pečení chleba nad stanovenou normu apod. Další specializací zaměstnání vázanou na odbyt výrobků nebo renovační služby nepovažují ani u oděvních odvětví za technickou specializaci (kabátníci, kytlíři, hacníci, večešníci aj.). Musíme dávat i pozor, zda v písemném prameni nemáme pouhou přezdívku řemeslníka.¹⁶ V souvislosti se zmíněným již vývojem módy specializovala se však v oděvních oborech odvětví kloboučnické, krumplářské, prýmkařské aj.

Dosavadní výklad můžeme shrnout v závěr, že „silná“ městská řemesla ustrnula při systému malých dílen, který byl brzy reglementován cechovně a tím — pokud byla respektována cechovní ustanovení — petrifikován bez velkých možností dalšího vývoje. Objem výroby dílny odpovídal produktivitě řemeslného místra při stabilní úrovni technologie „tradiční výroby“, užívající po věky málo proměnných nástrojů, kde sám výrobně technický proces závisel na rutíně pracovníka, jeho zručnosti a výrobních zkušenostech v soutěži kvality

výrobních. Odbytovou specializací se řemeslo přiblížilo např. v některých oděvních odvětvích optimální dokonalosti rukodělné práce z hlediska funkčně-estetického. Z hlediska dějin hmotné kultury nevytvářel takový systém podmínky pro uplatnění inovací v oblasti technologie, a to ani v řemeslech odbytově specializovaných v centrech s velkou tržní frekvencí.

Nevelký počet „silných“ řemesel, zpravidla osm až devět, určoval profil cechovní výroby naprostě většiny našich středověkých měst, velkých i menších. Další odvětví a specializace neměly již pravidelné zastoupení ve skladbě městské výroby a naznačují buďto větší frekvenci směny anebo výrobní specializaci centra, které počítalo se vzdálenějším odbytem mimo místní trh. Taková města se specializovanou výrobou mohla ovlivnit i urbanistický ráz střediska patrný v hmotné kultuře, jak je to nejlépe vidět na městech horních a někdy i centrech textilní (soukenické) výroby.

Z hlediska studia hmotných pozůstatků třeba znát i nároky prostorové řemeslných provozoven, jejich vybavení a rozsah instrumentální technické složky. U profilujících „silných“ řemesel bývala situace rozdílná. V potravinářských odvětvích řeznických a pekařských (i jejich odbytových specializacích) vyžadovaly provozovny prostor s potřebným vybavením: pece s dílnou, chlěvy pro jatečný dobytek s dílnou a porážkou, udírnou apod. Pekařskou a řeznickou živnost mohl proto provozovat majitel domu, který potřeboval i jistou peněžní rezervu nebo úvěr v souvislosti s činností obchodní. Prodej býval soustředěn do masných a chlebných krámů (lavic), kde měl podle statut zpravidla prodávat sám řemeslník. Inventářové soupisy z mladší doby, od 16. století, ukazují, že technické vybavení nástrojů sice odlišuje potravinářské provozovny od běžných domácností, avšak spíše specializací typů než počtem nástrojů.

Oděvní odvětví bývala méně náročná na prostorové vybavení provozoven a na provozní rezervy finanční. Mířtři nepotřebovali vlastní dům a dílnu mohli mít i v podružství. Zvláště ševcovský inventář nástrojů (hlavně pokud řemeslník konal všechny úkony od vydělávání kůže po šití bot a zpracování jiných výrobků sám) se podstatně lišil od vybavení běžné domácnosti, avšak bývaly v něm převážně malé ruční nástroje bez složitých zařízení technických. Naproti tomu krejčovská dílna měla menší rozsah specializovaných nástrojů. To platí samozřejmě i pro odbytově specializovaná oděvní odvětví, která se technicky vesměs nelišila od univerzálních dílen v příslušném oboru.

Řemeslo jako specifická společenská činnost s cílevědomě integrační funkcí je proto zároveň produktem organizace zboží rukodělné malovýroby, jež je provozována profesionálně. Z toho zcela organicky vznikaly od 14. století u „silných“ řemesel lokálně vázané institucionální skupiny — cechy, jako typický koordinační a regulační systém feudální malovýroby s poměrně velice nízkou stabilní produkcí jednotlivých dílen. Cechovní statuta často stanovila objem výroby buď určením počtu výrobků nebo rozsahem důležitých výrobních zařízení (pekařských pecí aj.).¹⁷ Protože potravinářská odvětví dodávala na trh zboží prvořadě spotřeby, rychle podléhající zkáze, jež nebylo snadné dlouhodobě konzervovat a proto ani vyrábět na sklad, potřebovala pravidelný odbyt a stálý objem konsumu, regulovaný cechy. Obojí si zajišťovala i právními výsadami měst v tzv. mílovém právu. U oděvních odvětví byl objem vymezen převažující prací na zakázku; ani tady statuta nedovolovala velký počet výrobků na sklad.

Jiná odvětví vedle „silných“ řemesel, pokud pracovala pro místní trh, neměla pravidelné zastoupení ve městech různých velikostních a sociálních kategorií. Některá, jako například textilní, měla úzkou návaznost na domácí nebo i domáckou práci a vyskytovala se vedle ní.¹⁸ Platí to rovněž o většině odvětví

dřevozpracujících ve 14. a 15. století. Kožedělná odvětví představovala další specializaci řemesel, jež původně souvisela s ševcovským univerzálním oborem, od něhož se odštěpila podle odbytových možností výrobných středisek.

Zvláštní místo v profilujících městských řemeslech náleží pivovarnictví a mlynářství. Nepatřila mezi běžná „silná“ cechovní řemesla, ač uspokojovala poptávku po zboží prvořadé spotřeby. I při relativně menším počtu provozoven stačila objemem výroby díky vyšší produktivitě, technologické úrovni nebo kooperaci a výrobní organizaci trh nasytit. Sladovníci, pivovarníci i pekaři byli výrobně odkázáni na mlýny, přičemž mlynáři vedle toho stačili obstarat výrobu mouky a krup pro městské domácnosti. Ve 14. a v první polovině 15. století připadalo často 3 až 5 pekařských dílen, někdy i více (v Jihlavě přes 6 pekařů);¹⁹ dále pak 4 až 10 sladovníků na jeden městský mlýn. Mlýny jako inovace lokačního období náležely k základnímu vybavení města nebo předměstí a zpočátku jejich provoz býval výsadou lokátorů. Později mlýny budovaly i obce a dávaly je mlynářům do nájmu. Vedle toho už ve 14. století najdeme mlýny jednotlivých měšťanů.²⁰

Městské vodní mlýny se obvykle lišily od vesnických větším počtem složení (mlýn na vsi mívával většinou jedno složení). Hlavním cílem inovací, které pozorujeme v mlynářství během 14. a 15. století bylo zvýšit produktivitu (hasačerty aj.), snížit podíl lidské práce a nahradit ji využitím vodní energie. Vodního pohonu využívali záhy mlynáři i v přidružených výrobních provozech.

Pivovarnictví se vyvinulo z domácího vaření piva a zůstalo necechovní výsadní živností všech plnoprávných měšťanů (svobodná živnost každého majitele domu). Právovárečníci nepovažovali vaření piva za svou specializovanou profesi, vedle ní často provozovali své cechovní řemeslo, a najímali řemeslné odborníky k výrobě (sladovníky) i k prodeji piva (šenkéře, krčmáře). Živnost se vlastně organizačně řadila k činnosti obchodní a tím byl ovlivněn její další vývoj. Pozorujeme tu určité inovační tendence, hlavně se zřetelem k zvětšování objemu výroby ve sjednocené obecní provozovně (pivovaru), kde právovárečníci zaujímalí postavení nákladníků, nikoli vlastních řemeslných odborníků. Tím se tato významná městská živnost vymykala cechovním regulacím a nemůže být řazena k „silným“ cechovním řemeslům. Pokud měšťan provozoval živnost mlynářskou, sladovnickou nebo pivovarnickou, potřeboval k tomu prostor s technickým vybavením: sladovnu s prostorným humnem a hvozdem, varnu s pánví (kotlem) a káděmi i sklep. Tam, kde právovárečníci provozovali živnost podomácku, bývaly tomu uzpůsobeny dispozice jejich domů, hlavně podstřešní prostory dvorních (zadních) částí budov a sklepy.

Z hlediska výrobní organizace představují ve 14. a 15. století rudimentární stupeň vyšší formy dělby práce a zároveň už kooperace, odvětví, kde postup od přípravy surovin k finálnímu výrobku byl rozdělen na oddělené fáze a kde se také obvykle objevila sériová výroba. Náběh k tomu sledujeme u vzpomenutého pivovarnictví, avšak tato forma se mohla vyvinout i v cechovním řemesle, lépe řečeno v kooperaci cechovních odvětví. Záleželo jednak na složitosti výrobního procesu, na tom, kolik v něm bylo samostatných úkonů vyžadujících rozdílný technologický postup a rutinu, dále na tom, jak velký byl objem výroby, a konečně nakolik tu při organizaci výroby a odbytu bylo třeba počítat s finančními rezervami a úvěrem, tj. nákladnickým systémem. Výroba sukna mohla být například obsažena v jedné textilní dílně, jak o tom máme svědectví ze starších fází specializovaného řemesla nebo i později z menších měst. Při možnosti rozšířit provoz, zejména tam, kde toto odvětví překročilo odbyt na místním trhu, jako jedno z mála cechovních řemesel, se výroba stala řetězem samostatných návazných pracovních postupů provádě-

ných technicky specializovanými odborníky několika řemeslných cechů. Ve stavebním odvětví navázaly na starší vývoj (zejména klášterních dílen) specializace stavebních řemesel, organizované diferencovaně podle rozsahu a povahy staveb. Vyspělou středověkou výrobní organizací představují stavební hutě s návaznou dělbu úkonů a kooperací profesí.

Podmínky pro možnost specializace řemesel nebo kooperace, jak jsme se snažili ukázat, závisely na odbytu nebo zakázkách v místním, oblastním či vzdálenějším rajónu. Můžeme nepřímou určovat zaměření některých odvětví na odbyt na vzdálených trzích podle odchylek od ustáleného stereotypu „silných“ řemesel pracujících pro místní trhy. Zastoupení jiných odvětví bylo určováno:

- a) spotřebou vyráběného zboží a sociální skladbou spotřebitelů v užším nebo širším urbánním tržním okruhu;
  - b) rozsahem produktivity odvětví a kooperace s vyšší výrobností.
- V prvním případě musíme vzít v úvahu zvláště výrobce zboží druhořadé spotřeby, hlavně zboží luxusního, zbroje, zbraní aj., s ohledem na sociální kategorie spotřebitelů, a to nejen v místě.

Ve 14. a 15. století se vývojově utvořilo paralelně vedle sebe několik systémů organizace městské a řemeslné věsnické výroby:

- a) domácká práce, vyrůstající z práce domácí. Rukodělná malovýroba zboží specializovaná na určitý druh výrobku (přadláctví, vyšíváctví, opracování dřeva aj.), jež se lišila od domácí výroby jako přírodní produkce pro vlastní spotřebu rodiny či domácnosti.
- b) řemeslná cechovní malovýroba.
- c) cechovní, zejména však necechovní výroba kooperační, často sériová, směřující k nákladnickému způsobu organizace.

Z hlediska výrobně technologického je zajímavý vývoj hlavně těch odvětví, která navázala na starší specializaci předlokačních aglomerací v oborech těžby a zpracování kovů, keramiky aj., převážně v třetí skupině našeho rozdělení. S výjimkou univerzálního kovářství nepatřily tyto obory mezi „silná“ městská řemesla a pokud se v některém městě vyskytovaly v silnějším zastoupení, určovaly zpravidla jeho výrazný profil s technicky specializovanými obory, které počítaly s odbytem na vzdálenějších, nikoli jen místních trzích. Zvlášť výrazné je to u měst horních. Řada odvětví, která se vyvíjela dynamicky po technologické stránce ještě před vznikem lokačních center, zůstala mimo hradby měst, ač s vývojem městského výrobního systému úzce souvisela a tržně na něj byla napojena. Bývaly to i podniky městských obcí jako cihelny, vápenky, lomy na kámen. Mezi některými z těchto odvětví a městským řemeslem trvala nerozlučná dělba práce: skláři — sklenáři, hamerníci — kováři, zbrojní řemesla, nožíři, zámečníci atd.

Některá „černá řemesla“ s dynným nebo hlučným provozem bývala trvale situována na předměstí a do okolí měst, i když už v předlokační sídelní aglomeraci vytvořila specializovanou řemeslnou osadu a někdy i jádro „starého města“. Patřila k nim právě odvětví keramická, hutní a kovodělná i některé jiné provozy jako vápenky, lomy, dehtové pece, mlíže aj. Závažnou podmínkou pro jejich rozvoj v určitých centrech byla buď blízkost přírodních zdrojů surovin a energie, nebo v některých odvětvích (nožířství, hrnčířství aj.) dávné výrobní tradice. V hrnčířství např. lze ukázat, že výrobní střediska byla někdy starší než lokační města, která při nich vznikla a tvořila zřejmě část výrobní a tržní aglomerace, která vedla k lokaci (Česná Lípa, Ústí n. L. aj.).²¹ Při pozdější lokaci města zůstávala tato střediska mimo jeho areál, někdy si udržela i samostatnou správu, když se stala městským předměstím. Kontinuitu výrobních středisek vázaných na místní výskyt surovin předpokládala i jiná odvětví, hlav-

ně železářství, kde zřejmě v zavádění technických inovací (hamry) měla svou roli klášterní hospodářská střediska, jejichž význam v předlokačním období i pro jiná z těchto odvětví byl značný.²² Obchod s výrobky takových provozoven se soustřeďoval do měst s větším tržním okruhem a frekvencí. Nelze mluvit o tom, že by tu objem výroby určovala poptávka na místním trhu města výroby. Většina produktů se k spotřebiteli dostávala prostřednictvím blízkých i vzdálených svobodných trhů (jarmarků), což přispělo k tomu, že v těchto odvětvích nevznikla cechovní organizace, a pokud se vytvořila, pak s jinou funkcí než aby reglementovala výrobu.

Zvláštní situaci sledujeme u odvětví kovodělných, která zčásti zůstala mimo hradby měst, zčásti se vyvíjela v neobyčejně bohaté škále specializací městského řemesla, a to jak odbytových, tak technických. Vedle univerzálních kovářů, pracujících často i na vesnicích (vedle mlynářství druhé nejsilnější vesnické řemeslo, nepočítáme-li krčmy jako obchodní živnost), nacházíme v kovodělných řemeslech záhy náběhy k sériové výrobě pro trh. Zatím co krejčí nebo švec v Praze často ve 14. století nemohl mít, podle cechovních statut, více než dvoje nové šaty či dva páry nových bot (a také je nemíval, neboť pracoval převážně na zakázku), specializovaní kovodělní řemeslníci dávali do zástavy na dluhy až 42 klíče nebo 50 nožů. Sériová výroba se uplatňuje u provozů hutních (včetně sklářství), v hamrech, mincovnách, keramických dílnách a v dalších ze vzpomínutých technicky dynamičtějších odvětví. U technologicky složitých provozů a celých podniků (hornictví, mincovnictví aj.) pozorujeme dynamičtější vývoj technických inovací, jenž sledoval zvýšení produktivity. V organizaci a kooperaci tu máme někdy rané náběhy manufakturní výroby.²³

Organismus středověkého řemesla byl značně diferencován ve svých vývojových tendencích. Nebylo přirozeně možné postihnout všechny jeho články (např. významný systém hutí ve stavebnictví aj.). Z hlediska dějin hmotné kultury jsou zvláště výrazné dvě tendence: jedna směřuje k vytváření stabilizovaných odvětví „tradičního“ řemesla, s větší či menší specializací určenou spíše odbytem než technickým pokrokem; druhá pak sleduje růst produktivity, jen v menší míře nebo vůbec nepřipouští cechovní reglementaci, směřuje k sériové výrobě a tudíž k odbytu mimo rámce místního trhu. Technická specializace tu bývá spojena s dalším rozvojem dělby práce ve výrobní návaznosti samostatných řemeslných odvětví nebo jen v kooperaci dílčích úkonů (v hornictví, hutnictví, mincovnictví aj.). Tato odvětví někdy už ve 14. a 15. století překračují rámce běžné organizace feudální řemeslné malovýroby.

Poznámky

- 1 Hospodářsko-sociální aspekt: J. Janáček, Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích v epoše feudalismu, Praha 1963; M. Borská—Urbánková, Majetková a sociální struktura Českých Budějovic koncem 14. a počátkem 15. století, Sborník archivních prací 14, 1964, 175—204; J. Dřímál, Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365—1509, Brno v minulosti a současnosti 6, 1964, 183—259; F. Hoffmann, Litomyšl v husitském revolučním hnutí, Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, Pardubice 1959, 33—105; G. Chaloupka, Řemesla a živnosti ve Znojmě v době předhusitské, Vlastivědný věstník moravský 16, 1961/1964, 55—75; týž, Znojmo na rozhraní 14. a 15. věku, Sborník Matice moravské 84, 1961, 175—204; J. Hásková, Sociální struktura Litomyšle a peněžní hotovosti jejích obyvatel na přelomu 15. a 16. století, Sborník Národního muzea v Praze, ř. A, sv. 36, č. 1 (1982); F. Kavka, Majetková a třídní struktura českých měst v první polovině 16. století ve světle knih a rejstříků městské dávky, Sborník historický 9, 1959, 264 n.; J. Marek, Spo-

- lečenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století, Praha 1965; J. Mezník, K otázce struktury českých měst v době předhusitské, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 14, ř. Hist.—C, č. 12, 1965, 73—91; týž, Pražská řemesla počátkem 15. století, Pražský sborník historický 7, 1972, 5—38; J. Tomas, Hospodářské a sociální poměry v pražských městech v letech 1518—1547, Pražský sborník historický 7, 1972, 62—96; R. Nový, Hospodářský region Prahy na přelomu 14. a 15. století, ČSČH 19, 1971, 397—418; týž, Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách, ČSČH 21, 1973, 73—109; A. Špiesz, Remeslo na Slovensku v období existencie cechov, Bratislava 1972; A. Gácsová, Spoločenská štruktúra mesta Bardejova r. 1437, Historický časopis 1962, 36—37; táž, Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. stor., Historický časopis 1970, 374—375; M. Bělohlávek, Sociální rozvrstvení plzeňského obyvatelstva v r. 1470, Život Plzeňska, I, 1950, 134—138, 157 až 161; J. Bělohávková, Nejstarší plzeňská městská kniha soudní z let 1407—1411, nepublikovaná dipl. práce v knihovně katedry archivnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze; P. Bělina, Ze správní a hospodářské agendy města Hradce Králové ve 14. a 15. století, Sborník archivních prací 23, 1973, 156—191; M. Bláhová, Nejstarší městská kniha města Kolína, AUC, Z pomocných věd historických 3, 1978, 117—139.
- 2 M. Richter, Hradištko u Davle městečko ostrovského kláštera, Praha 1982; D. Bialeková, Stav remeselnej výroby na Slovensku v 9.—11. storočí, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 84 n.; R. Krajčovič, Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 236—247; B. Krzemieńska—D. Třeštk, Služebná organizace v raně středověkých Čechách, ČSČH 12, 1964, 637—667; tíž, Přemyslovská hradištk a služebná organizace přemyslovského státu, Archeologické rozhledy 17, 1965, 624—655; tíž, Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen, in: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, Wiesbaden 1967, 70—98; Přehled dějín Československa I/1, Praha 1980, 123.
  - 3 O poměru vesnického a městského řemesla v Polsku srovn. H. Samsonowicz, Rzemiosło wiejskie w Polsce w XIV—XVI w., Varšava 1954; u nás jedině R. Nový, Poddanská města a městečka, 73 n.; F. Graus, Dějiny venkovského lidu v době předhusitské I—II, Praha 1953—1957.
  - 4 V Polsku se problematikou zabývá specializovaný ústav Polské akademie nauk Institut Historii Kultury Materialnej ve Varšavě, založený v roce 1953. V Rakousku vznikl Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs v Kremži v roce 1968, který pořádá pravidelné konference s mezinárodní účastí a vydává sborníky referátů z nich. Z jeho podnětu byla založena mezinárodní společnost Medium Aevum Quotidianum, jež má zahájit činnost v roce 1983, pořádát konference, publikovat výsledky, koordinovat mezinárodní bádání a informovat o něm. Jedním z úseků práce tu má být i studium řemeslné výroby z hlediska hmotné kultury. V informačním bulletinu společnosti (Medium aevum quotidianum, Newsletter 1, Krems 1982) byla podána zpráva o metodách a organizaci práce kremžského institutu, bibliografie jeho publikací, dále pak cenné informace o studiu a organizaci práce v Polsku (A. Klonder) a v Maďarsku (A. Kubynyi).
  - 5 J. Janáček, cit. studie; vedle toho týž, Řemeslná výroba v českých městech v 16. století, Praha 1961.
  - 6 Zejména v práci V. Husa—J. Petráň—A. Šubrtová, Homo faber, Praha 1967; o metodách tam 10 n.
  - 7 K metodě srovn. zejm. V. Scheufler, Entfaltung der Handwerke in den böhmischen Ländern im Zeitraum des Spätfeudalismus, in: Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1979, 158—167; týž, Lidové hrnčičství v českých zemích, Praha 1972. O zaměření studia svědčí i články k této problematice zveřejňované v časopise Český lid.
  - 8 Srovn. zejména Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století), Praha 1974, zvl. vymezení na str. 17; dále Rozpravy Národního technického muzea v Praze a další sborníky ze symposií vydávané tímto muzeem, dále Technickým muzeem v Brně a v Košicích.
  - 9 Srovn. K. Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahr-

- hundert I, Tübingen 1886; dále např. B. Mendl, Breslau zu Beginn des 15. Jahrhunderts, Zeitschrift für Geschichte Schlesiens 63, 1929, 164 n.; J. Janáček, Přehled vývoje, 45; J. Mezník, Pražská řemesla, 16 n. K této problematice srovn. referáty na mezinárodním symposiu ve Veszprému v roce 1979 (sborník Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1979). Dále srovn. konferenci polských historiků o městské struktuře 13.—17. stol.: referáty byly publikovány v Kwartalniku Historii Kultury Materialnej 28, 1980, č. 3; též Studia nad produkcją rzemieślnicza w Polsce XIV—XVIII w., T. LI, Wrocław 1976.
- 10 K vymezení „silných“ řemesel srovn. zejm. J. Janáček, Přehled vývoje řemeslné výroby, 60 n.; zvláště pak týž, Řemeslná výroba, 31 n.
  - 11 Srovn. zejm. R. Pleiner, Eisenschmiede im frühmittelalterlichen Zentraleuropa. Die Wege zur Erforschung eines Handwerkszweiges, in: Frühmittelalterliche Studien 9, 1975, 79—92; dále M. Richter, Hradištko.
  - 12 K tomu např. cenné poznatky z inventářů litomyšlských má J. Hásková, cit. studie, 14 n. Potvrzuje to archeologické nálezy např. z Hradce Králové, ovšem staršího data, např. M. Richter—V. Vokolek, Počátky Hradce Králové ve světle archeologických výzkumů, in: Středověká archeologie a studium počátků měst, Praha 1977.
  - 13 Srovn. Z. Winter, Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století, Praha 1906, 442 n.
  - 14 K tomu Dějiny hmotné kultury I/2, Praha 1983.
  - 15 Srovn. A. Míka, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století, Praha 1960, 59.
  - 16 Upozorňuje na to J. Bělohávková, Nejstarší plzeňská městská kniha. Jméno podle zaměstnání se někdy dělilo z otce na syna. Vedle toho je třeba vzít v úvahu, že např. majitelé masných krámů sami neprovozovali řeznické řemeslo, ale pronajímali krámy nebo je obsazovali chudšími řemeslníky.
  - 17 V Hradci Králové a odtud podle převzatých statut v Litomyšli např. v polovině 14. století nesměl průměr půdorysu pekařské pece překročit zhruba 3,5 m (12 střeveců). Viz Z. Nejedlý, Litomyšl, tisíc let českého města 1, 312.
  - 18 K tomu V. Husa, Výrobní vztahy v českém plátenictví v 15. a první polovině 16. století, Český lid 44, 1957, 1—11; J. Janáček, České soukenictví v 16. století, ČSČH 4, 1956, 553—590.
  - 19 Podle údajů shromážděných v literatuře uvedené v pozn. 1.
  - 20 K tomu Dějiny techniky, 177 n.
  - 21 Srovn. např. J. Smetana, K topografii areálů severočeských měst ve 13. a 14. století, ČSČH 27, 1979, 587 n.
  - 22 Nověji k tomu M. Richter, Hradištko.
  - 23 O tom zejm. V. Husa, Výrobní vztahy v českém mincovnictví v 15. a 16. století, Numismatický sborník 2, 1955, 57—98; dále Přehled dějin Československa I/1, 535 n.

Zusammenfassung

Das mittelalterliche Handwerk in der Geschichte der materiellen Kultur

Wenn man von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts tiefer in die Vergangenheit zurückgeht, verringert sich die heuristische Grundlage für das Studium des Handwerks in Mitteleuropa und verschiebt ihren Schwerpunkt von den Schriftquellen zur Kategorie der ungeschriebenen Quellen. Das gilt für das Studium der handwerklichen Produktion im 13. Jahrhundert, die vom Standpunkt der zweiten Arbeitsteilung eine Schlüsselstellung einnimmt: damals teilte sich nämlich vor allem das städtische Handwerk von der landwirtschaftlichen Urproduktion ab und es entstanden neue Marktbeziehungen. Die Forschung verlangt eine der heuristischen Grundlage angepaßte zwischenfachliche Koordination. Der Weg zu Synthesen ist schwierig und muß indirekte Methoden und ihre Erkenntnisse über die Entwicklungstendenzen der Handwerksproduktion seit dem 15. Jahrhundert, retrospektive Methoden mit einem höheren Maß

der logischen Deduktion verwenden. Was das Hypothetische der Schlußfolgerungen unterstreicht.

Seit dem 19. Jahrhundert war das Studium der Geschichte der materiellen Kultur in Böhmen und Mähren meist einerseits mit dem eher beschreibend-vergleichenden Zweig der Ethnographie, andererseits traditionsgemäß mit dem Studium vor allem nationaler und slawisch-vergleichender „Altertümer“ verknüpft, unter deren Dach die Archäologie, die Denkmaltheorie und -pflege, sowie die Kunstgeschichte zur Welt kamen. Beides umfaßte vor allem die Museumspraxis. Die betonte Auffassung der Kulturgeschichte im Zusammenhang mit dem wirtschaftlichen und sozialen Leben, die sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vor allem dank der Methoden Lamprechts durchzusetzen begann, fand zuerst im Gegenstand der Kulturgeschichte selbst Widerhall (Z. Winter u. a.). Von neuen Richtungen der Wirtschafts- und Sozialgeschichtsschreibung in Deutschland und Frankreich wurden die neueren Forschungen B. Mendls getragen dessen Einfluss auch auf die marxistische Historiographie der fünfziger und sechziger Jahre stark war (J. Janáček u. a.). Vom Blickpunkt der Kulturgeschichte und mit betonter Verwendung ikonographischer Quellen traten die Historiker um V. Husa an dieses Studium heran. Auf einer neuen methodischen Basis verliehen besonders seit den sechziger Jahren manche Ethnographen dem geschichtlichen Blickpunkt neuen Ausdruck. Andere Rücksichten nehmen Untersuchungen der Geschichte der Technik, die eher nur jenen Zunftzweigen Beachtung schenken, bei denen man markante technologische Fortschritte verzeichnen kann. Nicht zu übersehen sind die methodischen Beiträge der Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte des Urbanismus, und der architektonischen und technischen Kulturdenkmäler. Eine ungewöhnliche Forschungsinitiative, auch bei der Organisation der Untersuchungen, entwickeln heute die historischen Archäologen, die in der Tschechoslowakei die erforderliche wissenschaftlich-organisatorische Basis für das zwischenfachliche Studium der Geschichte der materiellen Kultur schaffen. Wie auch die in den Sammelschriften *Archaeologia historice* veröffentlichten Ergebnisse beweisen, die aus zwischenfachlichen Konferenzen hervorgehen, gehen diese Bemühungen von dem gegebenen Stand und den vorhandenen Möglichkeiten aus. Der Aspekt einer Synthese der Geschichte der materiellen Kultur verbindet die Ziele einer Forschung, deren Methoden auch weiterhin Grundlage der spezifischen Eigenart und Selbständigkeit der beteiligten Disziplinen bleiben. Die Organisationsbasis des Studiums der materiellen Kultur (der Kultur des Alltags oder Realienkunde) ist demnach bei uns nicht dieselbe wie beispielsweise in Polen oder Österreich, von wo sich nun eine Initiative zur internationale koordinierten Forschung ausbreitet.

Das Klassifikationsschema der städtischen Handwerke basiert noch immer auf K. Bücher (1886), obwohl es einzelne Forscher nach den erhaltenen Quellen zur konkreten Handwerksstruktur in den verschiedenen mitteleuropäischen Städten abwandeln und berichtigen. Damit gibt es jedoch Schwierigkeiten: das uneinheitliche Schema entbehrt die internationale Konvention und erschwert Vergleiche der Ergebnisse. Das komparative Studium stößt auf die unterschiedliche Abgrenzung der Handwerksgruppen.

Offenbar hatte der Umfang des Verbrauchs einen wesentlichen Einfluß auf die Formung der Struktur des städtischen Zunfthandwerks. Deshalb muß man bei dem Studium die technologische und Absatzspezialisierung auseinanderhalten, bei denen sich das Hauptkriterium der materiellen Kulturentwicklung unterschiedlich widerspiegelt: Innovationsdynamik und Produktivität. Es zeigt sich, daß bei den Handwerken, die im 14. und 15. Jahrhundert in Städten in reichem Maß vorkommen und deshalb nach der Zahl der Betriebsstätten und Zünfte als „starke“ Handwerke bezeichnet werden, das bestimmende Stimulans eher bei der Absatzspezialisierung als bei der aus technologischen Neuerungen hervorgehenden Spezialisierung zu suchen ist. Dies gilt vor allem für Nahrungsmittel — und Bekleidungsbranchen als charakteristische „starke“ Fächer, die für den örtlichen Markt arbeiteten. In dieser Hinsicht unterscheidet sich die Stadt offenbar von den Agglomerationen mit entwickelter Handwerksproduktion unfreier Erzeuger vor der Lokation, wo die profilierenden (zumindest von archäologischen und Schriftquellen erfaßbaren) Handwerkszweige die mit dem Schmiedehandwerk verbundene Eisenwarenindustrie, die Gießerei und Töpferei gewesen sind. Diese Branchen formten im wesentlichen das ökonomische Profil der Siedlungen vor dem

Aufschwung der Marktkontakte, wo der Absatz von den Bedürfnissen der Burggesellschaft, der Klöster und zum Teil auch der sonstigen Landbevölkerung bestimmt wurde. Die erwähnten Handwerke kommen selbstverständlich auch in Lokationsstädten vor, haben sich jedoch im Laufe der Entwicklung — vom Schmiedehandwerk abgesehen — nicht zu den markant profilierenden „starken“ Handwerken eines großen Teils der Städte gesellt, und sind nicht selten außerhalb der Schanzen in Vorstädten und am flachen Land geblieben.

Obwohl eine Vorbedingung der sich in der Entstehung mittelalterlicher Städte äußernden zweiten Arbeitsteilung im europäischen Maßstab die Entwicklung der Produktionskräfte, war, wurde in Mitteleuropa bei der Lokation offenbar das System der rudimentären Form der späteren „starken“ Handwerke unverändert, wenn auch anfangs noch ohne Zunftorganisationsform, übertragen. Als sich dann die Struktur der mittelalterlichen Städte in einem voll entwickelten System konstituierte, war diese schon in jener allgemeinen Entwicklungsphase, in der die Spezialisierung ihrer „starken“ Handwerke vom Absatz stimuliert wurde, der mit der Urbanisierung und Verbreitung des Mechanismus der örtlichen Märkte zusammenhing. Das System der städtischen Zunftproduktion, das sich für lange Zeit als wenig dynamisches „traditionelles“ Produktionssystem etablierte, ist aus der neuen Urbanisierungsstufe Mitteleuropas im allgemeinen Zivilisationsfortschritt hervorgegangen. Die Urbanisierung entfremdete einem immer größeren Teil der Bewohner von den Bedingungen der Naturalwirtschaft und der sich aus ihr ergebenden materiellen Kultur. Zur nicht allzu großen Zahl der „starken“ Handwerke gehörten die Nahrungsmittelbranchen (Mälzer, Fleischer, Bäcker, mit der Zeit auch Lebzeltbäcker), die wichtigsten Bekleidungsgewerbe (Schuster, Schneider, jedoch nicht in allen Städten, später die Kürschner und nach der Teilung der Handwerke in größeren und mittelgroßen Städten auch die Gerber), manche Textilhandwerke (Tuchweber) und Schmiede. Für die „starken“ Handwerke ist im 14. und 15. Jahrhundert die große Zahl von Werkstätten charakteristisch, die dem geringen Produktionsumfang der einzelnen Betriebe entsprach. Das Wachsen des Verbrauchs im Laufe der Urbanisierung konnte deshalb bloß eine größere Zahl von Werkstätten befriedigen, was im gegebenen Produktionssystem eine Bedingung zur weiteren Absatzspezialisierung der einzelnen Werkstätten in den Städten mit stärkerer Marktfrequenz geboten hat, die ein reiches Mosaik handwerklicher Berufe entstehen ließ. Viele der wichtigsten Branchen besaßen auch nach der Abspaltung durch Arbeitsteilung ein Gegenstück in der häuslichen Arbeit oder Heimproduktion. Das spezialisierte Handwerk schützte sich in der Marktsphäre bald durch das Zunftmonopol, dessen Herkunft man keineswegs bei technologischen Neuerungen im autochthonen Rahmen Mitteleuropas zu suchen hat, sondern im Wachsen des Konsums auf der Basis des sich neu formenden Urbanisierungsstadiums, bei dessen demographischen und sozialen Verhältnissen, der Marktfrequenz und steigenden Bedeutung der Geldbeziehungen.

Der Organismus des mittelalterlichen Handwerks war auch in seinen Entwicklungstendenzen beträchtlich differenziert. Vom Blickpunkt der Geschichte der materiellen Kultur sind zwei Tendenzen besonders deutlich: die eine zielte auf die Formung stabiler Zweige des „traditionsgemäßen“ Handwerks, mit einer mehr oder weniger deutlichen Spezialisierung, die eher vom Absatz als vom technischen Fortschritt getragen war; die zweite golgt dem Wachsen der Produktivität, akzeptiert die Zunftreglementierung nur in geringem Maß oder überhaupt nicht, und tendiert zur Serienproduktion und damit zum Absatz über den Rahmen des örtlichen Marktes hinaus. Die technische Spezialisierung pflegt mit einer weiteren Steigerung der Arbeitsteilung verbunden zu sein, entweder im Anschluß selbständiger Handwerkszweige (Tuchweberei) oder nur in der Kooperation von Teilleistungen (im Bergbau, Hüttenwesen, Münzwesen u. a.). Diese Zweige überschritten manchmal schon im 14. und 15. Jahrhundert den Rahmen der üblichen Organisation der handwerklichen Kleinerzeugung.

